



**«Sweet Home»,  
atenció a la violència  
filioparental a Menorca  
des d'una mirada d'equitat  
intergeneracional**

**BLANCA ESPÍN FLORES**



## **Blanca Espín Flores**

Ciutadella, 1992. Educadora social, actualment treballadora del Consell Insular de Menorca al Departament de Benestar Social, amb experiència en l'àrea de menors i joventut en institucions com l'Ajuntament de Maó i el Consell Insular de Mallorca.

## Resum

La creació d'un protocol d'activació en matèria de violència filioparental a Menorca és un fet necessari arran de l'augment de casos, sobretot després del confinament produït per la COVID-19. Per tant, aquesta problemàtica ha canviat i s'han d'atendre les noves variables que incideixen en la creació i aparició de la VFP per poder adaptar la resposta institucional. L'augment del malestar psicològic durant el confinament, la transformació dels processos d'aprenentatge i de socialització i l'hiperconsum de les TIC són els eixos centrals que s'han d'incloure en les investigacions tradicionals.

El canvi en la concepció de les possibilitats, beneficis i èxits de la reeducació de la infància i adolescència, treballat des d'una perspectiva ecològica, sembla ser la línia d'actuació que pot evitar el contacte amb les mesures de caire privatiu, però això implica una millora de l'actuació en matèria de prevenció i conscienciació social treballant des dels joves mateixos i per als joves. Per aquests motius, la creació d'un protocol d'activació per detectar i diagnosticar la problemàtica, concretat en la creació d'una xarxa institucional, permetrà treballar des de totes les esferes vitals els factors de risc característics, amb la finalitat d'intervenir al més aviat possible i fer front a la cronificació de la delinqüència juvenil des d'una perspectiva d'equitat intergeneracional.

**Paraules clau:** Protocol / Família / Infància i adolescència / TIC / Atenció

## Resumen

La creación de un protocolo de activación en materia de violencia filioparental en Menorca es un hecho necesario debido al aumento de casos, sobre todo después del confinamiento producido por la COVID-19. Por consiguiente, esta problemática ha cambiado y deben atenderse las nuevas variables que inciden en la creación y aparición de la VFP para poder adaptar la respuesta institucional. El aumento del malestar psicológico durante el confinamiento, la transformación de los procesos de aprendizaje y de socialización y el hiperconsumo de las TIC son los ejes centrales que deben incluirse en las investigaciones tradicionales.

El cambio en la concepción de las posibilidades, beneficios y logros de la reeducación de la infancia y adolescencia, trabajado desde una perspectiva ecológica, parece ser la línea de actuación que puede evitar el contacto con las medidas de carácter privativo, pero esto implica una mejora de la actuación en materia de prevención y concienciación social trabajando desde y por los propios jóvenes. Por estos motivos, la creación de un protocolo de activación para detectar y diagnosticar dicho problema, concretado en la creación de una red institucional, permitirá trabajar desde todas las esferas vitales los factores de riesgo característicos de esta problemática, con la finalidad de intervenir lo antes posible y hacer frente a la cronificación de la delincuencia juvenil desde una perspectiva de equidad intergeneracional.

**Palabras clave:** Protocolo / Familia / Infancia y adolescencia / TIC / Atención

## 1. Aproximació al fenomen

La violència filioparental (d'ara endavant VFP) és una problemàtica que progressivament es visibletza, ja que històricament ha passat desapercibuda pel fet que les agressions es produeixen en l'entorn privat, caracteritzat per l'hermetisme, el secretisme i la impermeabilitat familiar.

Contextualitzant breument la VFP s'ha de mencionar que es caracteritza per la intencionalitat de l'agressió amb la finalitat d'obtenir beneficis i adquirir poder i control sotmetent els pares o les persones que n'ocupen el lloc a les imposicions de l'agressor (Aroca *et al.*, 2014). La VFP no apareix sobtadament, sinó que s'instaura progressivament. Comença amb unes agressions subtils i més indirectes, típiques de la violència econòmica i psicològica, i avança cap a una violència física (Bailín *et al.*, 2007). Conseqüentment, la dificultat per concebre l'inici de les agressions de caràcter més indirecte genera dificultats en les dinàmiques familiars, exaspera les situacions de violència i d'agressió intrafamiliar, les normalitza i fa que siguin concebudes com a típiques de l'adolescència i no com a abusives.

En la VFP, les diverses tipologies es veuen entrellaçades de manera que creen i instauren el cicle de la VFP (Aroca, 2013), que arribarà a cronificar-se en funció de les estratègies que adoptin els progenitors en relació amb l'establiment de límits i normes enfront de les conductes inadequades dels seus fills, així com la resposta que tenguin els menors. El cicle es va consolidant progressivament i es va extrapolant a totes

les dinàmiques i relacions familiars. Alhora, se n'incrementa la intensitat i la freqüència a mesura que el cicle es va repetint i desarticula la jerarquia familiar. En funció de la resposta que hi donen els progenitors es parla de reacció simètrica, quan responen amb major agressivitat que la que ha mostrat el fill, o bé de reacció complementària, més suau, en què el menor incrementarà les seves exigències, ja que aguantarà la seva percepció de control i submissió parental (Pereira i Bertino, 2009).

Això no permet explicar quines són les característiques i factors explicatius que consoliden la VFP, ja que només constitueix un marc teòric des d'on començar a entendre i aproximar-nos a la VFP. Per això en el següent apartat s'analitzarà detingudament la multifactorialitat evidenciada d'aquesta realitat.

### 1.1. Els factors principals en la creació de la VFP

Aquesta problemàtica ha estat estudiada històricament (Agustina i Romero, 2013) amb relació a tres àrees factorials que permeten entendre la creació de la VFP: en l'àmbit intern, on es comprenen les esferes pròpies i biològiques del menor agressor; els factors externs, basats en les relacions i les característiques extrínseques de la família, i els contextuals, en què es comprèn la globalitat situacional i cultural.

En primer lloc, tenint en compte els factors interns són múltiples les investigacions que evidencien que l'aparició de conductes antisocials i agressives es veuen influenciades per dèficits funcionals i alteracions en

el sistema nerviós central (Goleman, 1996). Concretament, s'ha investigat com la deterioració de les estructures límbiques i les limitacions en l'escorça prefrontal (Sanmartín, 2004) són els elements explicatius del fet que els menors presentin una sèrie de trets antisocials que condueixen a l'agressivitat. Aquestes alteracions posen de manifest que els menors es caracteritzen per tenir una intel·ligència emocional molt poc desenvolupada que dificulta l'empatia cap a les víctimes, principalment a causa de l'alexítimia (Lozano *et al.*, 2013), i que fa que per a ells sigui molt difícil la resolució de problemes sense violència. La dificultat en la presa de decisions racionals, empàtiques i assertives (Bárez i Fernández, 2007) retroalimenta la seva baixa tolerància a la frustració i la dificultat en el control d'impulsos. Alhora això afecta la seva autoestima i alimenta el sentiment d'insatisfacció vital i la motivació (Cottrell, 2001), cosa que fa augmentar l'ús de la violència (Pérez i Pereira, 2006; Martínez *et al.*, 2015).

En segon lloc, tenint en compte els factors externs, en l'explicació socio-demogràfica (Pereira i Bertino, 2009) relacionada amb l'aparició de la VFP s'hi conclouen els canvis següents: la disminució del nombre de descendents, que fa dirigir i focalitzar l'atenció cap als menors i fa augmentar la preocupació per protegir-los, i el retard en l'edat de concebre els fills, que provoca que l'etapa de l'adolescència dels menors sigui afrontada per progenitors més grans, mitjançant respostes educatives més passives per evitar situacions estressants i conflictives, cosa que genera major permissivitat i tolerància enfront d'episodis violents.

Això incideix en el model i l'estil educatiu familiar, entès amb relació a dues variables: la instauració de límits i normes, i la relació d'afecte i proximitat amb el menor. Les pràctiques educatives estudiades que presenten major risc en la creació de la VFP (Calvete *et al.*, 2014) es caracteritzen pel fet de presentar un excés o bé una absència de normes i límits, ja que en la instauració del cicle de la VFP la resposta que aportin els progenitors generarà un comportament o un altre en el menor. Per un costat hi ha l'estil permissiu liberal, caracteritzat per la formulació ambigua i difusa de normes, un exercici inconsistent de l'autoritat dels pares. Unit als canvis familiars, produeix que en el moment en què els progenitors volen aplicar normes o càstigs són vistos pels menors com una arbitrarietat difícilment acceptable, ja que els menors estan sobreprotegits per uns pares «helicòpter» que els supervisen, els faciliten les coses i recompensen contínuament, i això redueix l'autonomia i propicia un baix nivell d'acceptació de la frustració (Laurent, Derry, 1999; Millet, 2018). Contràriament, el model autoritari, caracteritzat per l'excés de límits, normes i l'elevat control que s'estableix en les relacions familiars, acaba saturant els menors i produint enfrontament familiar. Els menors que s'han criat sota aquest estil, en realitzar les conductes de desobediència, es topen amb una posició parental severa i, consegüentment, enfront d'aquesta es genera un augment de l'agressivitat del menor (Pérez, Pereira, 2006; Romero *et al.*, 2007). De la mateixa manera i per poder concebre l'escassetat d'altres habilitats socials que presenten aquests menors,

com la falta d'empatia, s'ha d'atendre la mancança i poca consistència de la relació afectiva. L'estil negligent, caracteritzat per la disciplina inconsistent i l'absència d'afecte, provoca que davant situacions d'agressivitat els progenitors prenguin una mesura dissuasiva i s'apartin del problema. Així, abdiquen del seu rol, fixen el menor com a independent en la presa de decisions i li atorguen una «pseudoindependència» (Alcalá, 2015). Els progenitors no assumeixen el seu rol com a educadors i donen pas a la «parentificació dels adolescents» (Muñoz, 2017), en què als menors se'ls cedeixen grans quotes de llibertat i autonomia per l'edat i la maduresa que tenen, cosa que resulta molt difícil de reduir i controlar en el futur.

Estretament vinculada amb l'anterior hi ha la influència de la bidireccionalitat de la violència intrafamiliar, en què l'exposició a la violència entre els progenitors, així com a qualsevol forma de maltractament envers els fills, s'associa a l'increment probabilístic en la creació de la VFP (Gámez, 2012), ja que els menors integren i legitimen la violència com a manera útil i vàlida de resoldre els problemes després d'haver presenciat i interioritzat (Ibabe i Jaureguizar, 2011) aquest tipus de conducta en els entorns de socialització, que alhora condueixen a estats d'alteració mental, com la depressió (Calvete *et al.*, 2011). D'aquesta manera, els casos en què els menors han estat víctimes d'agressions familiars en el passat expliquen com en el moment en què els rols o les aparences físiques canvien els menors exerceixen i reproduïxen aquestes agressions. Directament relacionat amb això, el comportament agressiu i violent

del menor incrementa les situacions d'enfrontament i conflicte entre els progenitors, la qual cosa reafirma el menor, que ho utilitza de justificació en la realització de conductes violentes (Barroso, 2014). Conseqüentment, les ruptures o malestar marital esdevé una variable que cal tenir en compte en el diagnòstic de la VFP.

Per un altre costat, s'ha estudiat que la influència del grup d'iguals en aquesta etapa vital desenvolupa un paper molt important per la necessitat d'autoafirmació i acceptació social d'aquests joves per configurar la seva pròpia identitat. Per tant, els joves poden cercar el contacte i relació amb altres menors que presentin relacions disfuncionals o dissocials (Cottrell i Monk, 2004), en què aquestes conductes siguin acceptades i reconegudes socialment, incloent-hi el consum de substàncies (González *et al.*, 2013). Tot i que s'entén com un factor comú en els joves agressors, no es concep com a causa de l'aparició de VFP, sinó com un factor que influeix negativament en la comunicació intrafamiliar i produeix un clar distanciament amb els progenitors, ja que el fet de consumir produeix un seguit de canvis en el seu comportament i es mostren més irritats, alternant amb episodis agressius i depressius.

Per concloure l'apartat de factors externs s'ha de mencionar la variable educativa i laboral. S'evidencia que els joves agressors presenten conductes relacionades amb el fracàs i absentisme escolar, així com amb dificultats d'adaptació i rebuig cap a l'escola (Santos *et al.*, 2020). Aquest fet té un clar paral·lelisme amb el contacte amb grups antisocials i la relació amb la figura d'autoritat dels profes-

sors (Suárez, 2012). En la incorporació al mercat de treball, aquestes característiques que defineixen els joves d'agressors s'han anat consolidant, de manera que presenten dificultats en la responsabilitat i el compromís laboral i són incapaços d'acceptar indicacions i correccions, cosa que desemboca en una trajectòria ocupacional caracteritzada per la precarietat.

En tercer lloc, l'atenció als factors contextuals permet comprendre la totalitat del problema, ja que dota de significació els factors interns i els externs, en correlació amb el context i l'entorn en el qual se situen (Nieto, 2012).

S'entén que les bases de la postmodernitat en l'estat del benestar s'han dirigit cap al foment de la igualtat d'oportunitats en tots els àmbits vitals i s'han traslladat a l'esfera privada, en què aquesta llibertat s'ha traduït de manera conflictiva. La reducció de la distància jeràrquica entre els menors i els progenitors, la reformulació del constructe de família, l'accentuació del procés d'individualització al llarg de la segona modernitat (López, 2006), han donat pas a la pèrdua i deconstrucció de les normes i rols tradicionals i han obert pas a noves realitats de risc en la creació de la VFP (Hernández i López, 2001).

L'evolució de la família ha recollit i ha integrat les influències del context, i ha passat de models autoritaris sustentats pel patriarcat a estils més liberals, en què la igualtat entre els membres és la base. Això ha nodrit un enfrontament, contradicció i conflicte en la infància i adolescència, perquè els missatges presenten trets característics heretats del substrat patriarcal, fet que legitima la violència estructural i relacional mitjançant la simbolo-

gia dels missatges que es transmeten intergeneracionalment (Alonso i Castellanos, 2006). Per aquest motiu, si des de la societat s'accepten i es reforcen, tot i que sigui indirectament i de forma no conscient, les múltiples manifestacions de violència, en el nucli familiar és evident que es poden donar situacions de conflicte, ja que els menors són els més susceptibles a aquesta influència, ja que estan integrant i creant una imatge personal, influïda per la socialització que reben (Sanmartín, 2000).

Les noves tecnologies de la informació i la comunicació (d'ara endavant TIC) són el nou canal de transmissió dels missatges i són part dels nous mecanismes socialitzadors. Així, és evident que els menors es veuen exposats directament o indirectament a missatges violents explícits o implícits, que acaben essent interioritzats com a models a seguir. Afegit a les transformacions sociodemogràfiques i els canvis que ha sofert la família les darreres dècades, els joves tenen accés a les TIC a edats cada cop més primerenques, i amb menys control i supervisió dels riscos que se'n deriven. Progressivament, la vinculació comunicativa i afectiva de la família s'ha vist relegada a un segon pla i ha donat pas a un augment de les demandes en l'ús de les TIC. Això ha fet disminuir els espais familiars i ha reforçat una disciplina inconsistent, basada en les recompenses i en la falta de control.

Tot això desemboca en una societat en què l'equitat intergeneracional escasseja i perd progressivament la seva responsabilitat sobre aquestes noves generacions. Això dona pas a una societat agressiva, impacient,

manipuladora i irresponsable, en què els «nous valors» són contradictoris amb el benestar i la sostenibilitat social, cosa que aboca a la permissivitat davant qualsevol mena de violència, com una eina molt útil per assolir qualsevol propòsit, començant en l'àmbit familiar i extrapolant-se a tots els altres.

## 2. La VFP durant el confinament pandèmic per la COVID-19

La situació d'emergència decretada el 14 de març del 2020 per l'expansió de la COVID-19 va produir que l'Estat espanyol adoptés un seguit de mesures restrictives, com és el confinament domiciliari de la població, que va perdurar fins al 21 de juny del 2020, i posteriorment un seguit de restriccions i limitacions.

La convivència ininterrompuda va produir conseqüències en totes les esferes vitals de les persones, en va modificar les dinàmiques i afectà el benestar familiar, alhora que va agreujar el risc de patir VFP. A continuació s'exposaran i analitzaran les noves característiques generadores i agreujadores de la VFP, extretes i analitzades de la bibliografia científica actual després de l'impacte derivat del confinament per la COVID-19. Únicament si es complementen els factors explicatius que s'exposaven anteriorment, es podrà comprendre la realitat de la VFP de manera holística i s'evitarà que l'atenció a aquesta problemàtica quedi segmentada i parcialitzada, i consegüentment, també l'atenció que s'hi doni. És important remarcar que no es tracta de factors aïllants i desvinculats entre si, sinó que es retroalimenten i es complementen interac-

cionant entre ells, influint-se i alhora essent influïts.

### 2.1. Afectació en la salut mental dels joves i la repercussió en la família

La COVID-19 va tenir un impacte en la salut mental de la població en general i amb major incidència en el col·lectiu infantojuvenil, en comparació de les dades pre-pandèmiques (Ezpeleta *et al.*, 2020; Royo *et al.*, 2021; Marquina i Jaramillo, 2021). La pandèmia i el confinament van generar conseqüències negatives a escala psicològica i emocional i, per tant, en la conducta (Centro de Investigaciones Sociológicas [CIS], 2022), a causa de les situacions angoixants en les quals les famílies es veien immerses, que s'expliquen principalment des de dues línies factorials (Pedeira, 2020; García *et al.*, 2020; Broche *et al.*, 2021; Espada *et al.*, 2020) en el desenvolupament d'estats ansiosos i d'explosió de malestar en la família: el distanciament social i la por a la infecció.

Per un costat, el distanciament social, l'aïllament imposat durant el confinament, va reduir la diversitat de contextos socials en què els joves interactuaven quotidianament (Sánchez, 2021), i el context familiar va esdevenir l'únic espai d'interacció directa. L'avorriment en la convivència (Pedeira, 2020; Ezpeleta *et al.*, 2020; Cifuentes, 2020), l'augment de temps lliure no planificat i l'escassetat d'activitats significatives van potenciar els sentiments negatius de soledat en els menors (Sánchez, 2021; Agustina i Abadías, 2019). A més, una clara conseqüència de l'aïllament va ser el canvi en les activitats i les rutines



(Ghosh *et al.*, 2020), la qual cosa va afectar l'estat emocional dels joves i en conseqüència la seva autoregulació, que donà pas a canvis en l'humor, augment del desinterès, increment de la labilitat emocional, majors nivells d'irritabilitat i nerviosisme (Rengel i Calle, 2020; Pedreira, 2020; Sánchez, 2021). La manifestació conductual d'aquests estats ansiosos depressius (Yaguana *et al.*, 2021) s'ha traduït en un augment de conductes desafiantes i oposicionistes cap als progenitors (Pedreira, 2020; Espada *et al.*, 2020), retroalimentades pel malestar psicològic dels altres convivents (UNICEF, 2020). De manera que a causa de l'aïllament hi ha hagut un agreujament del malestar emocional per les limitacions relacionals que han afectat l'autoregulació infantojuvenil i consegüentment la seva prosocialitat (Ezpeleta *et al.*, 2020; Camargo i Rivera, 2021), i ha esdevingut una nova variable en l'atenció de la VFP, en funció de l'impacte que hagi tingut en la vida del jove i si el sentiment de solitud inicia un estat depressiu.

Per l'altre costat, la por a la infecció i a la mort és l'altre procés explicatiu generador d'estressors familiars (Broche *et al.*, 2021), en què el procés de dol, la separació per contagi i el sentiment de pèrdua són variables d'impacte psicològic (Rengel i Calle, 2020; Cifuentes, 2020) que presenten major incidència en els preadolescents. S'evidencia que presenten alts nivells d'estrès i angoixa enfront del risc de contagi i de mort (Marquina i Jaramillo, 2021), i apareixen sentiments de confusió, ansietat per separació, sentiment d'abandó i frustració. La manifestació conductual en forma de desafiament als pares, desobedi-

ència a les indicacions i la irritabilitat manifestada durant el confinament van requerir una resposta educativa parental sòlida a l'hora de poder redirigir aquestes conductes derivades de l'ansietat. Per això, si no s'hi ha donat una resposta eficaç, els menors han augmentat la seva probabilitat d'establir aquestes conductes agressives com a mecanismes relacionals i alhora ha pogut influir en l'aparició i consolidació de problemes psicològics d'ansietat en el futur (Sánchez, 2021; Espada *et al.*, 2020; Liu *et al.*, 2020), variables estudiades en la literatura tradicional de la VFP que agafen consistència a partir d'aquest moment i esdevenen nous indicadors d'atenció a la VFP.

Un altre factor estudiat en les darreres investigacions postpandèmiques que va influir directament en el malestar familiar i va fer augmentar l'ansietat i l'estrès dels progenitors (Yaguana *et al.*, 2021) va ser el risc o la por de perdre l'estabilitat econòmica, cosa que va repercutir en la relació familiar. S'ha evidenciat que el fet de no tenir casa en propietat (Royo *et al.*, 2021) és un nou indicador explicatiu en l'aparició de VFP psicològica, i va ser un motiu d'instauració de conductes familiars disfuncionals durant el confinament. I el més important és que no s'evidencia que aquestes relacions hagin tornat després del confinament a establir-se com a relacions funcionals com eren abans.

Es conclou que durant el confinament hi ha hagut una afectació en la salut mental dels joves, concretament un augment d'estats emocionals ansiosos i depressius, que han propiciat que les dinàmiques familiars se'n veiessin afectades. Les dificultats relaci-

onals a les quals ha hagut de fer front la família han donat pas a l'aparició i instauració de dinàmiques familiars en què s'evidencia l'inici de la VFP psicològica, que augmenta el risc de transcendir en el futur en una VFP física, si no s'ha resolt correctament en les primeres manifestacions.

## **2.2. El canvi en les relacions durant el confinament: les relacions tecnològiques**

El trencament amb els processos de socialització i aprenentatge tradicionals durant els mesos d'aïllament i posteriorment amb la desescalada van produir una sèrie de canvis en les dinàmiques relacionals dels menors i les seves famílies, en què les TIC van esdevenir un factor clau. Per aquest motiu a continuació s'exposen les principals transformacions que s'han produït i que estan estretament relacionades amb l'inici de VFP.

### **2.2.1. Els processos socialitzadors**

Els canvis en els processos socialitzadors s'han anat readaptant en la darrera dècada, i s'observa com l'aparició de les TIC ha modificat les dinàmiques relacionals infantojuvenils i han debilitat l'assumpció de les normes socials (Agustina i Abadías, 2019; Rengel i Calle, 2020). En l'actualitat trobam que els interessos d'oci i temps lliure dels menors (Observatorio de la Juventud en España, 2022) han canviat i són l'ús de les TIC el canal de comunicació social interpersonal més utilitzat, alhora que sortir amb els amics ha quedat en un segon pla (El Homrani *et al.*, 2017), tot i que utilitzen les TIC per comunicar-s'hi. Conseqüentment, en l'actuali-

tat ens trobam enfront de dos perfils de variable relacional, els que tenen el grup d'iguals i poden sofrir influència de conductes delictives que s'extrapolaran a la llar, i els que no tenen grup de referència i passen el temps emprant les TIC (Rengel i Calle, 2020), que presentaran problemes relacionals pel control i límit en l'entorn familiar, ambdós estretament vinculats amb l'aparició de la VFP.

Els factors explicatius en la creació de la VFP tradicional incloïen la necessitat dels joves de diferenciar-se i allunyar-se progressivament dels seus progenitors, en què el grup d'iguals presentava una influència en l'aparició de les primeres conductes antisocials (Santos *et al.*, 2020; Garrido, 2009). Tradicionalment el fet de ser agressor en casos d'assetjament escolar no era una variable que determinés la VFP, però en les darreres investigacions s'ha constatat que sí que mostra influència, sobretot després del confinament, en què s'han expandit al grup social les conductes disfuncionals i agressives que s'esdevenien a la llar (Junco *et al.*, 2022). De manera que s'obre un nou model de delinqüència i agressivitat entre els joves, ja que fan ús de les TIC, com és el ciberassetjament, nova variable d'atenció i extrapolació de les conductes agressives de caire psicològic cap als progenitors (Echeburúa i De Corral, 2010) manifestades en les relacions antisocials en el grup d'iguals. Per un altre costat, els joves que no tenen grup físic de referència han esdevingut una nova variable d'estudi de VFP, ja que en els menors que eren víctimes d'assetjament escolar, o que presentaven fòbia social, el confinament va ser un *safe place* (Pedeira, 2020), i el que va ser una dificultat i va fer in-

crementar les conductes violentes a la llar va ser l'obligació postpandèmica de reprendre els contactes socials, la qual cosa es va traduir en malestar en el nucli familiar.

Ens trobem doncs que la realitat socialitzadora ha canviat en els darrers anys i que no només podem atendre com a indicadors generadors de VFP les conductes delictives fora del domicili i la pressió del grup d'iguals, sinó que hi ha dues noves realitats que s'han d'atendre en la VFP: els joves sense grup i els agressors entre el grup d'iguals.

### 2.2.2. Escoles i centres formatius

Les escoles i els centres formatius durant el confinament es van adaptar a la situació digitalitzant els processos d'aprenentatge. Per aquest motiu la figura de control i supervisió de les tasques i compliment educatiu va passar dels professors als progenitors (Carmargo i Rivera, 2021), els quals alhora també havien de continuar exercint les seves responsabilitats laborals, cosa que es va convertir en un estressor familiar i una font de conflicte (Quiñones, 2021), ja que la necessitat de control en l'esfera formativa empitjorava la relació filioparental (Ezpeleta *et al.*, 2020). Anteriorment, l'absentisme i el fracàs escolar eren factors explicatius en la creació de la VFP, i durant el confinament s'evidencia que les dificultats educatives, així com algun problema de salut mental lligat a l'atenció i concentració (Rengel i Calle, 2020; Pedreira, 2020), agreujades per la dificultat de suport en la formació (Cifuentes, 2020), també esdevenen noves variables d'influència en la creació i consolidació de la VFP. Unit

a això, la dificultat de poder gestionar autònomament les tasques educatives a causa de la necessitat de suport i de reconeixement de les fites assolides influeix negativament en l'autoregulació comportamental i emocional, que extrapolaran en forma de malestar en les relacions familiars.

Estretament lligat a l'educació, s'ha evidenciat que el col·lectiu dels joves que ni estudien ni treballen (Royo *et al.*, 2021) ha presentat taxes d'agressivitat molt altes cap als progenitors, tant abans com després del confinament, en comparació dels joves que treballaven o estudiaven. De manera que si anteriorment el fet d'estudiar o treballar es considerava un factor de protecció en l'autoregulació de la conducta preventiva de la VFP (Aroca *et al.*, 2014), després del confinament s'ha de prestar especial atenció a aquest grup que ni estudia ni treballa, ja que presenten majors probabilitats de cronificar la VFP.

Concloent s'ha de mencionar que aquesta necessitat d'adaptació a una educació en línia exigia que les famílies tinguessin dispositius electrònics suficients perquè cada un dels menors pogués seguir els estudis de manera no presencial, fet que va pronunciar les desigualtats socioeconòmiques, que si en estudis anteriors de VFP no es considerava un factor incipient (Calvete *et al.*, 2014; Aroca *et al.*, 2012), ara sí que s'hi considera (Cifuentes, 2020).

### 2.2.3. La resposta parental

Tots aquests factors que s'analitzen en la creació i consolidació de la VFP no s'han d'entendre desvinculats dels canvis que s'han generat en les dinàmiques

miques familiars i consegüentment en les transformacions en les pràctiques educatives i en els rols parentals (Carmargo i Rivera, 2021).

Durant el confinament les TIC van ser potenciadores de contextos relacionals i també educatius, i això va comportar nous reptes per a les famílies, que van haver de modificar la resposta parental que s'hi donava. La dificultat en la instauració de límits, control i supervisió parental en la utilització de les TIC a la llar (Abadías, 2020b) són les bases dels conflictes familiars que s'iniciaren o accentuaren durant el confinament. Anteriorment, els menors gaudien d'una pseudollibertat en l'ús de les TIC i la imposició del control parental ha generat situacions d'oposició i confrontació en el nucli familiar. Com a conseqüència, el sentiment de competència parental ha disminuït (Santos *et al.*, 2020; Ávila *et al.*, 2021), ja que els progenitors s'han vist desbordats enfront de l'aparició i increment de conductes desafiantes, respostes hostils i comportaments inadequats dels joves, la qual cosa ha fet augmentar el malestar intrafamiliar (Royo *et al.*, 2021). La seva resposta registrada ha estat la dificultat i renúncia a imposar-se i establir horaris i normes en l'ús de les TIC i això ha desembocat en un augment de pràctiques desorganitzades en la dinàmica familiar. L'estrès generat davant aquestes dificultats en la criança deriva en la modificació dels estils parentals i potencia els extrems educatius autoritaris i permissius (Ávila *et al.*, 2021), que són els que tradicionalment han presentat major risc en la creació del cicle de la VFP. S'evidencia que els models educatius inconsistents van fer menys seguiment de l'ús de les TIC en el procés d'aprenentatge escolar dels

fills per l'augment de la resposta hostil i agressiva dels fills (Santos *et al.*, 2020), sense que hi hagués una regressió significativa a les relacions comunicatives funcionals després de la COVID-19 i s'afirma que això és un nou indicador en la creació de VFP.

Referent a l'estructura familiar, en investigacions anteriors s'evidenciava que la monoparentalitat femenina era un factor de risc en la creació de la VFP (Aroca *et al.*, 2014; Agustina i Romero, 2013; Lozano *et al.*, 2013; Martínez *et al.*, 2015; López, 2006), per la confluència de rols en aquesta figura amb relació a la criança i educació dels fills (Pedeira, 2020; Royo *et al.*, 2021). Durant el confinament es veu influïda per l'augment de responsabilitats domèstiques, familiars i també educatives (Ezpeleta *et al.*, 2020; Santos *et al.*, 2020), en què l'estrès i malestar influïa negativament en la criança dels fills (Yaguana *et al.*, 2021). Així mateix, una conseqüència que ha sorgit derivada de la convivència en el nucli matern ha estat un augment de resposta violenta cap al progenitor masculí, a causa de l'alienació parental cap a la figura femenina (Arrospide, 2022).

La dificultat per mantenir un entorn familiar positiu durant el confinament, els estressors i les conseqüències socials en els joves ha augmentat el risc de VFP (Santos *et al.*, 2020). Es constata un increment de males respostes, insults i agressions cap als progenitors durant el confinament (Royo *et al.*, 2021) i la seva permanència concretada en violència psicològica postpandèmica. De manera que la modificació en la resposta parental davant les situacions que es van viure durant el confinament, juntament amb la multicausalitat de factors exposats, ha

de ser considerada com una variable en l'atenció de la VFP en l'actualitat, ja que consolidarà en alt grau l'aparició de VFP física en el futur pròxim.

Així mateix, aquesta falta de control enfront de l'ús de les TIC, per evitar enfrontaments i per la percepció de pocs riscos atribuïts, exposa els menors a múltiples amenaces digitals, com la ciberseducció de menors (Abadías, 2020a), l'oversharing, l'accés a continguts pornogràfics (Echeburúa i De Corral, 2010), la influència dels influenciadors (Santos et al., 2020) i l'exposició intensa a la violència estructural reproduïda pels mitjans de comunicació de masses (Rengel i Calle, 2020). Tot plegat incideix en l'aparició de malestar i conductes agressives i fa augmentar les possibilitats tradicionals investigades en els factors contextuais de la VFP.

### **2.3. El canvi comportamental i l'addicció**

Els factors tradicionals exposaven que el consum de substàncies tòxiques no era en si un generador de la VFP, però sí que incidia negativament en la comunicació i relació familiar i consegüentment es correlacionava amb la VFP (Noh et al., 2020), ja que augmentava directament la probabilitat d'agressió econòmica i psicològica cap als progenitors.

Durant el confinament els menors que tenien una addicció a alguna substància van incrementar les seves conductes explosives i va augmentar exponencialment sobretot la violència física cap als pares per l'abstinència (Abadías, 2020b), o bé pel consum de substàncies en el domicili. L'afectació en les dinàmiques familiars s'ha

vist influïda per l'obligació d'aïllament i la dificultat per obtenir i consumir drogues durant el confinament (Noh et al., 2020), nous factors d'atenció que es veuen estretament relacionats amb la resposta parental que s'hi ha donat i la relació amb el cicle de la VFP. Així mateix, molts d'aquests joves han redirigit la seva addicció cap a les TIC (Santos et al., 2021) per intentar pal·liar els sentiments insatisfactoris generats per l'abstinència i això s'ha manifestat en l'augment de casos de ciberassetjament durant el confinament (Junco et al., 2022) i en un augment de casos d'assetjament escolar en el postconfinament.

A més, l'hiperconsum de les TIC, exacerbada durant el confinament per l'obligat ús en la formació i comunicació fora de la llar, així com la interactivitat per passar el temps, va produir que se'n fes un ús excessiu i inadequat per part de molts joves. La interactivitat sense necessitat de contacte a causa de l'aïllament va consolidar conductes d'addicció sense substància, tant si aquestes s'havien iniciat abans (Rengel i Calle, 2020) de la pandèmia, com si s'havien establert durant aquesta, amb la finalitat de reduir els sentiments negatius personals (Echeburúa i De Corral, 2010) o situacionals. L'addicció a les TIC és doncs una nova variable d'atenció en l'aparició de la VFP, ja que provoca un seguit de canvis comportamentals que altern els hàbits i les rutines de les persones, relega a un segon pla activitats que anteriorment eren satisfactòries i també les obligacions, i fa augmentar el malestar familiar i la dificultat en la instauració de límits en l'ús, cosa que inicia el cicle de la VFP. Així mateix, s'han de mencionar conseqüències negati-

ves, com el sentiment de pèrdua de control, l'augment de la irritabilitat, la disminució en el rendiment educatiu i la influència tant sobre la capacitat d'autocontrol personal, com en la salut mental i alhora en les relacions familiars (Santos *et al.*, 2021). També s'ha de tenir en compte que l'abús de les TIC implica un sedentarisme i una disminució d'exercici físic (Pedeira, 2020; Echeburúa i De Corral, 2010) i s'ha manifestat en un increment de l'obesitat infantil i dels trastorns de la conducta alimentària, la qual cosa influeix en la consolidació positiva de l'autoconcepte i l'autoestima (Rengel i Calle, 2020), desenvolupa malestar psicològic i fa augmentar el risc que siguin noves variables en la manifestació de la VFP.

#### **2.4. Presenciar situacions i relacions disfuncionals a la llar**

És per si mateix un factor de risc en l'aparició i creació de conductes de VFP (Royo *et al.*, 2021) ser víctima o presenciar qualsevol classe de maltractament, conducta agressiva o desviada (Noh *et al.*, 2020) en el nucli familiar. Ens trobam que durant el confinament hi va haver un augment de tensions intrafamiliars agreujades per la convivència, produïdes per les dificultats de readaptació dels rols familiars (Yaguana *et al.*, 2021), en què la relació disfuncional amb els joves influeix negativament en la relació de parella i feia augmentar les discussions de parella i feia augmentar les discussions de parella (Ezpeleta *et al.*, 2020). Així, es generaven tensions que s'agreujaven progressivament i donaven pas a majors probabilitats d'aparició de violència domèstica i de gènere, sobretot en els nuclis de convivència en

què preexistien factors de risc previs (Arrospide, 2022).

Les múltiples formes de maltractament infantil i també l'exposició directa a l'agressivitat i la violència en l'entorn familiar durant el confinament (Rengel i Calle, 2020; Yaguana *et al.*, 2021) han esdevingut variables d'incidència en la creació de la VFP (San Juan i Vozmediano, 201; Jofre, 2021) pel dany psicològic i emocional, que es traduirà en l'aparició d'agressivitat o l'acceptació de la violència com a mètode de resolució de conflictes (Papalia i Martorell, 2017). Si en l'atenció factorial de consolidació de la VFP (Pereira i Bertino, 2009; Calvete *et al.*, 2011) s'entenia que els menors havien interioritzat la violència com un mecanisme de defensa o bé com una eina per solucionar els desacords, i una expressió del malestar en forma d'hostilitat cap als altres membres, l'exposició perllongada a aquestes situacions agressives en el si de la família ho ha agreujat.

L'aïllament relacional i la dificultat d'accés a serveis d'atenció especialitzats (Royo, 2021) han reforçat el secretisme familiar (Abadías, 2020b; Santos *et al.*, 2020) i han fet augmentar els sentiments d'indefensió, ja que el malestar familiar ha situat les víctimes de la violència domèstica en una situació més vulnerable i aïllada.

### **3. La situació actual de la VFP**

Per poder entendre la realitat de la VFP, s'han d'analitzar quantitativament les dades, que ens ajudaran a comprendre quina és la incidència poblacional, i quins canvis es presenten temporalment en el període comprès

entre abans del confinament i després del confinament.

En primer lloc, és necessari mencionar breument com afecta l'iceberg de la delinqüència (Garrido *et al.*, 2001), ja que les dades tractades en la VFP es basen en les denúncies interposades pels progenitors cap als menors, però aquesta no n'és la realitat, només en són les xifres oficials. Existeix una delinqüència oculta que només pot ser estimada, en la qual s'inclou la VFP, ja que molts progenitors no atribueixen prou importància a aquests comportaments i els justifiquen pel fet de ser un esdeveniment esporàdic, o fins i tot per la no comprensió de tipologies com l'econòmica o la psicològica. A més, durant el període de confinament es va potenciar l'hermetisme i secretisme familiar, a causa de la dificultat per sol·licitar ajuda i acudir a serveis i recursos especialitzats, cosa que va fer augmentar la «xifra negra» (Abadías, 2020b).

En segon lloc, atenent breument al marc legislatiu, cal recordar que la Llei orgànica 5/2000, de 12 de gener, reguladora de la responsabilitat penal dels menors (d'ara endavant LORPM) (BOE núm. 11 de 13/01/2000), va concretar les bases d'intervenció de la justícia juvenil a la nova realitat social. La violència intrafamiliar ascendent es veu recollida per aquest marc legal, que comprèn com a menors infractors els joves majors de catorze anys fins als divuit, amb la finalitat d'exigir les responsabilitats legals en relació amb la comissió de delictes. Així mateix, exposa en l'article 3 que als menors de catorze no se'ls pot exigir responsabilitat legal per l'actual llei, sinó que el tractament legal se centrarà en les bases de protecció de menors, con-

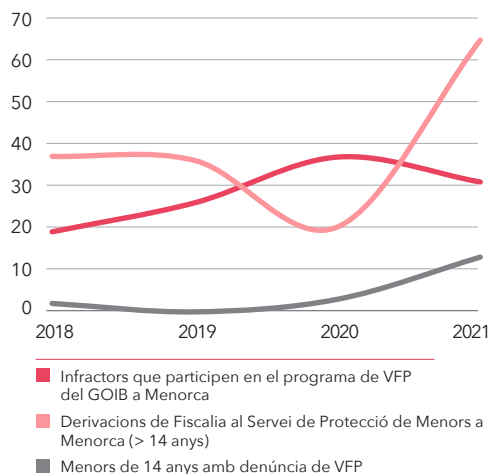
cretament en la Llei 9/2019, de 19 de febrer, de l'atenció i els drets de la infància i l'adolescència de les Illes Balears (BOIB núm. 26 de 28/02/2019), amb la finalitat de la comprovació de factors de desemparament.

Per això, atenent a les dades que s'exposen per quantificar la incidència real, no només es presenten les dades registrades del Servei de Justícia Juvenil concretades en la participació en el programa de VFP del Govern de les Illes Balears, sinó que també es presenten les derivacions de Fiscalia al Servei de Protecció en els casos de menors de 14 anys i concretament els que presentaven VFP.

El següent gràfic permet l'anàlisi i comparació de casos dels dos sistemes (*Bolletí Oficial de l'Estat*, 2019) que donen atenció a la VFP, i dels quals podem concloure el següent:

L'any posterior a l'aparició de la COVID-19, hi ha un augment de casos en edats primerenques, com ja indicaven diverses investigacions (Pérez i Pereira, 2006; Pereira i Bertino, 2009).

**Gràfic 1: Comparativa de les dades enregistrades de VFP**



Així mateix, durant el confinament hi ha una disminució de casos detectats, a causa de l'aïllament i la falta de contactes amb institucions potencials de detecció de conductes antisocials com són l'escola, els Serveis Socials, el servei de salut, entre altres que permeten el treball socioeducatiu i de reinserció precoç. De manera que durant el confinament es va enfortir el secretisme familiar i va créixer la percepció i el sentiment d'incapacitat parental per fer front autònomament als conflictes familiars, la qual cosa va generar que s'instauraressin les relacions disfuncionals i es cronifiqués i instaurés la VFP. L'any posterior al confinament s'evidencia un augment de casos enregistrats de menors de 14 anys, que com s'ha explicat en el desglossament de factors i noves variables havien iniciat la VFP durant el confinament, però que no han estat denunciats fins que les situacions no han esdevingut més violentes, explosives i insostenibles, en estreta relació amb l'iceberg de la delinqüència.

Per tot això, es reafirma la necessitat d'atenció i intervenció socioeducativa en la família davant els primers indicadors de VFP en el col·lectiu de preadolescents, amb la finalitat d'oferir un tractament preventiu i efectiu en el moment que s'hi reconeixen les primeres manifestacions de VFP a la llar.

#### **4. Proposta i aplicació d'un protocol d'activació**

Per tot el que s'ha exposat s'evidencia la necessitat creixent i explícita d'aplicar el protocol d'activació (d'ara endavant PA) titulat «Sweet home: retrobant la família» en matèria de VFP. Aquest PA està en l'actualitat creat

i desenvolupat i està a l'espera del suport institucional per poder ser implementat, amb la finalitat de reduir els costos i augmentar l'eficàcia en l'atenció de la VFP a Menorca. El PA està pensat per realitzar-ne la primera implementació a Menorca, ja que estudiat aquest territori es constata que hi ha una gran escassetesa d'atenció en l'esmentada problemàtica, concretada en l'absència d'un protocol que treballi des d'una perspectiva de detecció precoç de manera comunitària i interinstitucional amb tots els agents socials implicats.

Aquest PA es basa en l'anàlisi constatada dels factors de risc característics interns, externs i contextuals de menors i famílies que expliquen la nova VFP i els canvis que s'han generat després de la pandèmia de la COVID-19, i completa el tractament tradicional centrant-se en la detecció de conductes abusives a la llar des d'una perspectiva multidimensional. És per aquest motiu que el PA necessari per intervenir eficaçment s'ha centrat en la delimitació de les àrees vitals per a la detecció precoç de la VFP, ja que aquesta sembla ser l'única estratègia possible per atendre de manera global els indicadors reals i actuals d'aquesta problemàtica.

La finalitat principal del PA en VFP se centra en el fet que a diferència de programes d'intervenció i conscienciació en el territori espanyol, no hi ha constància de cap PA que sigui de detecció, que és el principal element que permetria el reconeixement real dels casos que presenten indicis d'inici de VFP. Alhora les característiques de la mateixa illa de Menorca, caracteritzada pel secretisme familiar, la influència que presenten els prejudicis socials en



aquest territori i la falta de conscienciació i visibilització, són la base que perpetua que aquesta violència sigui ocultada, com s'ha evidenciat en les dades registrades, i que els progenitors esperin que la situació sigui molt greu per denunciar-ho i cercar ajuda. Per tots aquests motius s'ha proposat que aquest territori fos l'elegit a l'hora de realitzar una detecció de la problemàtica de caire indirecte, mitjançant la interconnexió d'entitats i organismes. Així mateix, la proximitat geogràfica de les institucions permet la interconnexió de manera eficaç, mentre que en una gran ciutat aquesta xarxa multiinstitucional no permetria establir la detecció de manera tan organitzada i empobriria el PA.

En conclusió, la necessitat d'atenció a totes les variables que expliquen i influeixen en la perpetuació de la VFP és la base que permet guiar la detecció i la intervenció i reduir-ne les conseqüències negatives, d'acord amb l'equitat intergeneracional que se'n deriva, i apodera i beneficia tota la societat. Únicament d'aquesta manera es podrà evolucionar i adequar una problemàtica oculta en el model de benestar en el qual ens emmarcam i enriquir i beneficiar la societat completament sota la premissa de gens de tolerància enfront de la violència.

## 5. Conclusions

Són múltiples els canvis i transformacions sociorelacionals i psicoemocionals que ha sofert el col·lectiu infantjuvenil durant el període de confinament, que s'han manifestat en el si de la família i han començat a instaurar nous indicadors d'inici de VFP. Per aquest motiu, és necessari que en la

bibliografia tradicional d'atenció a la VFP es facin les corresponents modificacions i aportacions extretes dels estudis i investigacions postpandèmics, ja que únicament així es farà una aproximació real i holística al fenomen.

Establertes les noves variables d'influència en l'aparició de la VFP, com són l'hiperconsum de les TIC, els canvis en els processos de socialització, les transformacions en les dinàmiques familiars a causa de l'augment de malestar i els canvis en l'addicció, és necessari readaptar la intervenció i atenció als menors i a les famílies que sofreixen VFP i adequar-la a la nova realitat social.

Únicament amb l'aplicació d'un PA en VFP es podrà fer una atenció holística a la problemàtica tant en l'àmbit primari, com secundari o terciari, amb la finalitat de reduir els costos que se'n deriven en l'actualitat. Així mateix, l'atenció a les noves condicions postpandèmiques permetrà modificar l'actuació que en l'actualitat s'hi fa, minimitzar-ne els efectes i les conseqüències en el col·lectiu infantjuvenil i evitar la cronificació d'episodis incipients en l'actualitat. Si no s'hi fa un tractament adequat a les noves característiques de creació de la VFP ens trobarem en un període breu de temps –ja que les dades ens ho comencen a manifestar– amb un augment considerable de casos de VFP en edats primerenques.

En resum, les conseqüències sociorelacionals derivades de les noves realitats postpandèmiques són els escenaris en què en l'actualitat ens hem de centrar a l'hora d'intervenir per reduir l'inici, la cronificació i l'agreuament de la VFP.

## 6. Referències bibliogràfiques

- ABADÍAS, A. (2020a). El peligro de la sobreexposición de los menores a internet frente al child grooming en tiempos del covid-19 (1). *La ley penal: revista de derecho penal, procesal y penitenciario* (144), 4.
- ABADÍAS, A. (2020b). La violencia filio-parental en los tiempos de la COVID-19: entre la patología del amor y la pandemia. *La ley penal: revista de derecho penal, procesal y penitenciario* (146), 3.
- AGUSTINA, J.R., ABADÍAS, A. (2019). ¿Hijos tiranos o padres indolentes? Claves ante la violencia filio-parental. *Revista Electrónica de Ciencia Penal y Criminología*.
- AGUSTINA, J.R., ROMERO, F. (2013). Análisis criminológico de la violencia filio-parental. *Revista de derecho penal y criminología* (9), 225-266.
- ALONSO, J.M., CASTELLANOS, J.L. (2006). Por un enfoque integral de la violencia familiar. *Psychosocial intervention*, 15(3), 253-274.
- AROCA, C. (2013). La violencia de hijos adolescentes contra sus progenitores. *Revista sobre la infancia y la adolescencia* (5), 12-30.
- AROCA, C., BELLVER, M.D.C., ALBA, J.L. (2012). La teoría del aprendizaje social como modelo explicativo de la violencia filio-parental. *Revista complutense de educación*.
- AROCA, C., LORENZO, M., MIRÓ, C. (2014). La violencia filio-parental: un análisis de sus claves. *Anales de Psicología/Annals of Psychology*, 30(1), 157-170.
- ARROSPIDE, J. (2022). Dinámicas de resistencia y rechazo filio-parental, violencia filio-parental y COVID-19. A.A. Abadias (Coord.) *Violencia filio-parental entre la patología del amor y la pandemia* (pp. 125-150). JM Bosch Editor.
- ÁVILA, J.H., ÁLVAREZ, E., RAMBAL, L.I., VARGAS, L. (2021). Importancia de los estilos de socialización parental en los roles del acoso entre pares. *Interdisciplinaria*, 38(1), 203-216.
- BAILÍN, C., TOBEÑA, R., SARASA, M.D. (2007). Menores que agreden a sus padres: resultados de la revisión bibliográfica. *Revista de psicología general y aplicada: Revista de la Federación Española de Asociaciones de Psicología*, 60(1), 135-148.
- BÁREZ, N.B., FERNÁNDEZ, S. (2007). Repercusiones forenses del daño en el córtex prefrontal ventromedial: relevancia de la toma de decisiones. *Psicopatología Clínica Legal y Forense*, 7(1), 127-145
- BARROSO, O. (2014). El apego adulto: la relación de los estilos de apego desarrollados en la infancia en la elección y las dinámicas de pareja». *Revista digital de medicina psicosomática y psicoterapia*, 4(1), 1-25.

- BOLETÍN OFICIAL DEL ESTADO (2000). Ley Orgánica de Responsabilidad Penal de los Menores, 5/2000, de 12 de enero.
- BOLETÍN OFICIAL DEL ESTADO (2019). Ley de la atención y los derechos de la infancia y adolescencia de las Illes Balears.
- BROCHE, Y., FERNÁNDEZ, E., REYES, D.A. (2021). Consecuencias psicológicas de la cuarentena y el aislamiento social durante la pandemia de COVID-19. *Revista Cubana de Salud Pública*, 46, e2488.
- CAIB (2022). *Memòries de la Conselleria d'Afers Socials i Esports*.
- CALVETE, E., GÁMEZ-GUADIX, M., ORUE, I. (2014). Características familiares asociadas a violencia filio-parental en adolescentes. *Anales de psicología*, 30(3), 1176-1182.
- CALVETE, E., ORUE, I., SAMPEDRO, R. (2011). Violencia filio-parental en la adolescencia: características ambientales y personales. *Infancia y aprendizaje*, 34(3), 349-363.
- CAMARGO, F.Y., RIVERA, D.L. (2021). Violencias filioparentales en tiempos de Covid-19: Las presiones familiares, la escuela y la crianza. *Geoconexões online*, 81-89.
- CHORRES, A., JIMÉNEZ, Y.A., PAOLA, Y. (2020). *Evidencia de los procesos psicométricos de la escala de evaluación de la cohesión y adaptabilidad familiar (FACES IV) en estudiantes de las universidades de la ciudad de Piura*.
- CIFUENTES, J. (2020). Consecuencias en los niños del cierre de escuelas por Covid-19: El papel del gobierno, profesores y padres». *Revista internacional de educación para la justicia social*, 9(3), 1-12.
- CENTRO DE INVESTIGACIONES SOCIO-LÓGICAS (2022). *Encuesta sobre la salud mental de los/las españoles/as durante la pandemia de la COVID-19*.
- COTTRELL, B. (2001). *Parent abuse: The abuse of parents by their teenage children*.
- COTTRELL, B., MONK P. (2004). Adolescent to parent abuse: A qualitative overview of common themes. *Journal of Family Issues*, 25, 1072-1095.
- ECHEBURÚA, E. (2004). *Superar un trauma: el tratamiento de las víctimas de sucesos violentos*. Pirámide.
- ECHEBURÚA, E., DE CORRAL, P. (2010). Adicción a las nuevas tecnologías y a las redes sociales en jóvenes: un nuevo reto. *Adicciones*, 22(2), 91-95.
- EL HOMRANI, M., ÁVALOS, I., BÁEZ, D. E. (2017). *Respuestas e intervenciones educativas en una sociedad diversa*. Comares.
- ESPADA, J. P., ORGILÉS, M., PIQUERAS, J. A., MORALES, A. (2020). Las buenas prácticas en la atención psicológica infanto-juvenil ante el COVID-19. *Clínica y salud*, 31(2), 109-113.

- EZPELETA, L., NAVARRO, J. B., DE LA OSA, N., TREPAT, E., PENELO, E. (2020). «Life conditions during COVID-19 lockdown and mental health in Spanish adolescents». *International journal of environmental research and public health*, 17(19), 7327.
- GÁMEZ, M., CALVETE, E. (2012). Violencia filio-parental y su asociación con la exposición a la violencia marital y la agresión de padres a hijos. *Psicothema*.
- GARCÍA, L., DE LA FUENTE-TOMÁS, L., GARCÍA, M.P., SÁIZ, P.A., MOVA, C., DAL SANTO, F., GONZÁLEZ, L., BOBES, M.T., VALLUEÑA, M., ÁLVAREZ, C., VELASCO, Á., MARTÍNEZ, C., GARCÍA, A., BASCARÁN, M.T., PORTILLA, A., RODRÍGUEZ, J., SEIJO, E., ZURRÓN, P., SUÁREZ, M., PAREDES, Á., FERNÁNDEZ, C., CASAPRIMA, S., MENÉNDEZ, I., JIMÉNEZ, L., PANIAGUA, G., ABAD, I., PEDROSA, C., RIERA, L., MARINA, P., FONSECA, E., BOBES, J. (2020). Early psychological impact of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) pandemic and lockdown in a large Spanish sample. *Journal of global health*, 10(2).
- GARRIDO, V. (2009). *Mientras vivas en casa*. Barcelona: Versátil.
- GARRIDO, V. J., STANGELAND, P., REDONDO, S. (2001). *Principios de criminología*. Tirant lo Blanch.
- GHOSH, R., DUBEY, M. J., CHATTERJEE, S., DUBEY, S. (2020). Impact of COVID-19 on children: special focus on the psychosocial aspect. *Minerva pediátrica*, 72(3), 226-235.
- GOLEMAN, S. (1996). *Inteligencia emocional*. Barcelona: Kairós.
- GONZÁLEZ, M., GARCÍA-VERA, M., GRAÑA, J., MORÁN, N., GESTEIRA, C., FERNÁNDEZ, I., MORENO, N., ZAPARDIEL, A. (2013). Programa de tratamiento educativo y terapéutico por maltrato familiar ascendente. *Agencia de la Comunidad de Madrid para la Reeducción y Reinserción del Menor Infractor*.
- HERNÁNDEZ, J., LÓPEZ, A. (2001). *La familia ante el cambio social*. Valencia: Nau Llibres.
- IBABE, I., JAUREGUIZAR, J. (2011). ¿Hasta qué punto la violencia filio-parental es bidireccional?. *Analles de Psicologia/Annals of Psychology*, 27(2), 265-277.
- IBABE, I., JAUREGUIZAR, J., DÍAZ, O. (2007). *Violencia filio-parental. Conductas violentas de jóvenes hacia sus padres*. Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco.
- INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA (2019). *Encuesta sobre equipamiento y uso de Tecnologías de la Información y Comunicación en los hogares*.
- JOFRE, S.C. (2021). *Los factores que inciden en la intensidad del trauma psicológico en la violencia filio-parental*. Universidad Pontificia Comillas, Grado en Criminología, Madrid.
- JUNCO, M., CANTÓN, D. (2022). La relación entre la violencia filio-parental y estrés en adolescentes y

- cyberbullying. A I. LOINAZ, J. SAN-MARCO, V. MARCOS (Eds.) XIV Congreso (Inter)Nacional de Psicología Jurídica y Forense. Libro de Actas. Sociedad Española de Psicología Jurídica y Forense.
- LAURENT, A., DERRY, A. (1999). Violence of French adolescents toward their parents: characteristics and contexts. *Journal of adolescent health*, 25(1), 21-26.
  - LIU, J.J., BAO, Y., HUANG, X., SHI, J., LU, L. (2020). Mental health considerations for children quarantined because of COVID-19. *The Lancet Child i Adolescent Health*, 4(5), 347-349.
  - LÓPEZ, A. (2006). La familia como respuesta a las demandas de individualización: ambivalencias y contradicciones. *Papers: revista de sociologia*, 263-284.
  - LOZANO, S., ESTÉVEZ, E., CARBALLO, J.L. (2013). Factores individuales y familiares de riesgo en casos de violencia filio-parental. *Documentos de trabajo social: Revista de trabajo y acción social*, (52), 239-254.
  - MARTÍNEZ, M.L., ESTÉVEZ, E., JIMÉNEZ, T.I., VELILLA, C. (2015). Violencia filio-parental: principales características, factores de riesgo y claves para la intervención. *Papeles del psicólogo*, 36(3), 216-223.
  - MARQUINA, R., JARAMILLO, L. (2021). *El COVID-19: Cuarentena y su impacto psicológico en la Población*. SciELO Preprints, 1-13. <https://doi.org/10.1590/SciELOPreprints.452>
  - MILLET, E. (2018). *Hiper-niños: ¿hijos perfectos o hipo-hijos?* Barcelona: Plataforma.
  - MUÑOZ, M. T. (2017). ¿Qué hacer con los hijos? Violencia, parentalidad y parentificación. *Pensamiento Psicoanalítico*, (1), 58-64.
  - NIETO, C. (2012). *Perfil de los menores en conflicto con la ley*.
  - NOH, P.M., AHUMADA, J.G., VALDEZ, C., GÁMEZ, M.E., LÓPEZ, M.A. (2020). Violencia filio-parental y su relación con el consumo de drogas en adolescentes: una revisión sistemática. *Revista internacional de investigación en adicciones*, 6(1), 34-44.
  - OBSERVATORIO DE LA JUVENTUD EN ESPAÑA (2022). *Informe de la Juventud en España 2020*. Instituto de la Juventud (INJUVE), Madrid.
  - PAPALIA, D., MARTORELL, G. (2017). *Desarrollo humano*. 13a ed. México: McGraw Hill.
  - PEDEIRA, J.L. (2020). Salud mental y COVID-19 en infancia y adolescencia: visión desde la psicopatología y la salud pública. *Revista española de salud pública*, (94), 23.
  - PEREIRA, R., BERTINO, L. (2009). Una comprensión ecológica de la violencia filio-parental. *Violencia familiar*, 226.
  - PÉREZ, T., PEREIRA, R. (2006). Violencia filio-parental: revisión de la bibliografía. *Revista Mosaico*, (36), 10-17.

- QUIÑONES, Y.Y. (2021). *Estilos de crianza y agresividad en adolescentes de una institución educativa pública, en contexto de pandemia, Lima 2021*.
- RENGEL, M.Y., CALLE, I.I. (2020). Impacto psicológico de la pandemia del COVID 19 en niños. *Revista de Investigación Psicológica*, (ESPECIAL), 75-85.
- ROMERO, F., MELERO, A., CÁNOVAS, C., ANTOLÍN, M. (2007). *Violència dels joves en la família*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada (Justícia i Societat; 28).
- ROYO, J., MASANA, A., BUSQUETS, I., FELIU, M.À., BALIARDA, C., IVERN, J., VILELLA, E., MUNTANÉ, G. (2021). Percepciones parentales de incremento de violencia filio-parental de los adolescentes españoles durante el confinamiento por COVID19. *Revista española de salud pública*, (95), 100.
- SAN JUAN, C., VOZMEDIANO, L. (2018). *Psicología criminal*. Madrid: Editorial Síntesis.
- SÁNCHEZ, I.M. (2021). Impacto psicológico de la COVID-19 en niños y adolescentes. *Medisan*, 25(1), 123-141.
- SANMARTÍN, J. (2000). *La violencia y sus claves*. Barcelona: Ariel
- SANMARTÍN, J. (2004). *El laberint de la violència. Causes, tipus i efectes*. Barcelona: Ariel.
- SANTOS, M.J., LEIVA, J.J., ALCALÁ DEL OLMO, M.J. (2020). La violencia filio-parental desde una perspectiva pedagógica inclusiva: implicaciones en la educación familiar y escolar. *Revista de Educación Inclusiva*, 13(2), 22-39.
- SANTOS, M.J., MATAS, A., ALCALÁ DEL OLMO, M.J., LEIVA, J.J. (2021). Perfiles de estudiantes y violencia filio-parental: una identificación a través del análisis jerárquico lineal. *Revista Prisma Social*, (33), 261-288.
- SUÁREZ, B. (2012). Violencia filio-parental: Aproximación a un fenómeno emergente. *Revista de humanidades y ciencias sociales*, (11), 73-107.
- TERÁN, J.D., BRAVO, L.S. (2020). Diagnóstico psicopatológico en mujeres expuestas a violencia intrafamiliar durante la pandemia. *Dominio de las Ciencias*, 6(4), 1399-1408.
- UNICEF, C. (2020). Psychosocial support for children during COVID-19. *Child Line India Foundation*, 2â, 5.
- YAGUANA, Y.V., CALVOPIÑA, L.Z., ESPÍN, M.L., ROMER, J.P. (2021). Impacto psicológico de la Covid-19 en niños y su entorno familiar. *RECIMUNDO*, 5(4), 323-331.